

HUNYADY GYÖRGY – BERKICS MIHÁLY (SZERK): A JOG SZOCIÁLPSZICHOLOGIÁJA. A HIÁNYZÓ LÁNCSEM (BUDAPEST: ELTE EÖTVÖS KIADÓ 2015) 434.

A Hunyady György által vezetett, az ELTE Pszichológiai Doktori iskolájának egyik műhelyeként működő kutatói csoportosulás munkáit tartja kezében az olvasó – tudjuk meg a könyv bevezetőjéből. Úgy tűnik, hogy a műhely kifejezés ebben az esetben valóban helytálló. A dolog természetéből következően már a kutatás viszonylag korai szakaszában is szükség lehetett az együttműködésre, hiszen a szerzőknek ugyanabból a néhány kérdőívből kellett dolgoznia, így már azok professzionális összeállítása is koordinált munkát igényelt. A műhelymunka jelenlétére utal az egyes anyagok viszonylagos illeszkedése, a felvetődő nagyobb kérdések elméleti körülménye, az empirikus kutatások nemzetközi szakirodalmának és tendenciáinak ismertetése, valamint az ehhez kapcsolódó, a hazai kutatások és eredmények bemutatása is. Továbbá, az egyes dolgozatok részben építenek, részben reflektálnak is egymásra. Összegezve, bár egy válogatáskötettel van dolgunk, az nem az oly gyakori, egy, gyakran erőltetett címmel az egységesség látszatát megteremtetni kívánó, valójában egymás mellé hányt szövegek gyűjteménye, hanem valóban

egy tématerület viszonylagosan egységes feldolgozása. Más szóval: valódi műhelymunka. Ezt a benyomást erősíti, ha elbeszélgetünk a szerzőkkel is, akik beszámolnak arról, hogy az elkészült dolgozatokat megvitatták, kritikusan elemezték egymás munkáit, ami azután a továbbfejlesztést is lehetővé tette. Tudható az is, hogy – a dolog természetéből következően – a pszichológusokból álló társaság, a szűk, jogi szövegeken orientálódó jogász szemléleten túltekinteni képes jogtudósokat is meghívott a vitákra; többek között Fleck Zoltánt, Jakab Andrást és Mezey Barnát. Mindamellett jól érzékelhető az is, hogy a kutatócsoportban nem volt jogász. Erre Hunyady (7–11. o.) is utal, azzal – a finom, de jogos – kritikával, hogy a hazai jogtudomány részéről, néhány kivételtől eltekintve, nem volt érzékelhető érdeklődés a műhely által feldolgozott tematikák iránt.

A könyv és az abban megjelenő tudás, valamint a tudományos érdeklődés forrásait Hunyady Bevezetőjében egyfelől a tudomány önfejlődéséből – a nemzetközi szakirodalomban a hetvenes évektől –, a pszichológia jog iránti ismét megélt, külön érdeklődéséből vezeti le, ideértve a jogsociológia megtermékenyítő hatását is. Utal a hazai műhelyek létrejöttének és intézményesülésének szerepére is, és azt is jelzi, hogy a rendszerváltás okozta társadalmi és jogi változások kiáltanak a szociálpszichológiai elemzésért. (Mintegy a kínálat és kereslet szerencsés találkozásként.)

Nehéz lenne a szerkesztőnek ezzel az állításával vitatkozni. Ha ugyanis elfogadjuk azt a gondolatot,<sup>1</sup> hogy a jog érvényesülése, tényleges hatása meghatározóan függ az embereknek a joghoz való érzelmi, morális és racionális viszonyulásától, akkor könnyen belátható, hogy a rendszerváltás kvázi kísérleti terepe rengeteg kérdést hozott felszínre és egyben szíreknént csalogathatja is a társadalomkutatót, hogy használja ki ezt a lehetőséget. Csak egyetlen kérdést felvetve: vajon a szocializmus jogrendszere állt éles ellentétben a lakosság jogtudatával, jogi kultúrájával, vagy az újonnan létrejövő jogállami berendezkedés? Míg ugyanis a jog gyorsan változtatható, és ez egészen radikálisan nyilvánult meg a rendszerváltásban, addig a társadalom kultúraantropológiai értelemben vett kultúrája (értékrendje, hiedelmei) csak rendkívül lassan, bonyolult, jórészt áttekinthetetlen, de bizonyosan előreláthatatlan folyamatokon keresztül változik. E két tény összevetéséből nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom jogtudata vagy 1988-ban, vagy 1992-ben élesen szemben állt az írott jogban manifesztálódó jogrendszerrel, mert mindkettő nem lehet igaz. Létezik persze egy harmadik megoldás is: a magyar társadalom kultúrája mindkét évben élesen szemben állt a jogrendszerrel. Sőt létezik egy negyedik, talán még pesszimistább következtetés is: a magyar társadalomnak nincs is jogi kultúrája. Nos, a kötet végső kicsengése, noha jobbra csak a rendszerváltás, sőt elsősorban a 2010 utáni időszak adataival foglalkozik, mégiscsak ez utóbbi két pesszimista feltételezést látszik alátámasztani. Azzal mélyítve ezt az interpretációt, hogy talán a rendszerváltás előtti, s bizonyos értelemben a 2010 után működő jogrendszer is közelebb áll a társadalmi kultúrához, mint az e két időszak közé beékelődő „szélsőségesen” jogállami megoldás.

<sup>1</sup> Lásd pl. SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980).

De ne szaladjunk ennyire előre! Nézzük inkább, ahogyan tisztességes recenzióhoz illik, a kötet tartalmát, felépítését! Talán elfogadható és mindenképpen hasznos, ha itt röviden bemutatjuk a könyv tartalmi felépítését, jelölve a szerzőket és oldalszámokat is, már csak azért is, mert egyes munkára az alábbiakban több hivatkozás is történik. Íme:

Hunyady György: Bevezető (7–11. o.)

I. Útkeresés az interdiszciplináris szakirodalomban

1. Hunyady György: Hogyan és miért közelít a szociálpszichológia a joghoz (15–26. o.)

2. Pósch Krisztián: A jog és pszichológia viszonyának nemzetközi szakirodalma (27–73. o.)

3. Pinczés-Pressing Zsuzsanna – Fülöp Márta: A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat (75–137. o.)

II. Jogi ismeret, ítéletalkotás és közéleti aktivitás

4. Berkics Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról (141–159. o.)

5. Pósch Krisztián: Jogismeret, a demokratikus értékek támogatottsága és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézetek a mai magyar társadalomban (161–175. o.)

6. Krekó Péter: Közjogi forradalom és közjogi konzervativizmus Magyarországon: közvélemény alkotmányról és szavazójogról (177–189. o.)

7. Krekó Péter – Kende Anna – Máriási Dóra: Átpolitizálódott-e a hajléktalankérdés? Politikai attitűdök és médiareprezentációk (191–219. o.)

8. Kende Anna – Kende Judit – Bolyky Dániel – Mohácsi Ágnes: Utak a társadalmi és közéleti aktivizmushoz (221–257. o.)

9. Kende Judit – Kende Anna: A politikai aktivizmus és a kollektív cselekvés szociálpszichológiája (259–278. o.)

III. Rendszerattitűdök

10. Hunyady György: A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája (281–335. o.)

11. Berkics Mihály: Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon (337–363. o.)

12. Hadarics Márton: A politikai intézményrendszerbe vetett bizalom motivált társas megismerési háttere Nyugat- és Kelet-Európában (365–388. o.)

13. Hadarics Márton: A jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdök társas megismerési keretben: Nyugat- és Kelet-Európa esete (389–415. o.)

14. Krekó Péter: Gyanús világ, gyanús jogrendszer (417–434. o.)

Mint látható, a kötet három nagy részre oszlik. Az első rész elméleti áttekintést kíván adni a témában. Az első tanulmányban Hunyady György (15–26. o.) a tőle megszokott lényeglátással és összegző képességgel tekinti át a téma tudománytörténeti fejlődését, ahol a történetiség elsősorban arra szolgál, hogy bemutassa, miként jelennek meg új témák, új kérdések és legalábbis ideiglenes válaszok; hogyan deríti fel a tudomány a jog pszichológiájának újabb és újabb területeit, és miként növeli e területeken tudásunkat? A következő tanulmány (27–73. o.) megki-

sérel tematikus áttekintést nyújtani arról, hogy milyen kérdésekkel foglalkozik a jog és szociálpszichológia közötti interdiszciplináris kutatási terület. Pósch Krisztián bemutatja a főbb kérdéseket, állításokat és vitapontokat, Hunyady történeti-elméleti nézőpontjához egyfajta funkcionális-empirikus aspektust adva. A legfontosabb határvonal talán aközött húzódik, amit alkalmazott, és amit elméleti kutatási területként értelmezhetünk, bár e megkülönböztetés határai is elmosódnak. A kutatások egy része a pszichológiának a jogban való alkalmazhatóságára irányul. A kezdeti kutatásokban ez tűnt meghatározónak. Ebbe a körbe tartoznak a tanúk emlékezetének megbízhatóságára, az emlékek legjobb előhívásának lehetőségére irányuló kutatások, azok a módszerek, amelyeket gyakorló jogászok alkalmaznak például az esküdtek kiválasztása, majd később a tanúk és esküdtek manipulálása érdekében.<sup>2</sup> Egy egészen más, ám mégis inkább e körbe sorolható terület a jogi és jogállami nevelés vizsgálata, amely azután gyakorlati alkalmazást alapoz meg, illetve az iskolai nevelést javíthatja.<sup>3</sup> A kutatások egy további területe viszont inkább az alapkutatások körébe sorolható, és elsősorban az állampolgár és a jog közötti interakcióra utal: milyen attitűdök, milyen értelmezések jelentkeznek a joggal, annak egyes intézményeivel, szervezeteivel kapcsolatban; mennyire ismerik és mennyire értik az emberek a jogintézményeket, a jogrendszer működését, mennyire bíznak abban? Úgy vélem ezek azok az alapvető kérdések, amelyek igazán izgalmasak a könyv olvasói számára, akik számos, a magyar társadalomra vonatkozó ismerettel gazdagodhatnak is ezen a téren.

A könyv nagyobb része, a II. és III. rész, mintegy háromszáz oldalon, szerencsére éppen ilyen kérdésekkel foglalkozik. Egy recenzióban nincs lehetőség mind a tizennégy tanulmányt részletesen bemutatni. Ehelyett inkább három olyan, érdekes tényezőre utalnék, amelyek több elemzésben is felszínre kerülnek, s talán az olvasók körében is érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek mindegyike a magyar társadalom kultúraantropológiai értelemben vett kultúrájának, s azon belül jogi kultúrájának régóta jól ismert jellemzője: e jellemzők azonban sajátos értelmezési keretben bukkannak fel a kötetben. A paternalizmusról, az általában pesszimista, negatív attitűdről és az értékrendek kiforrotlanságáról van szó.

1. A *paternalizmus* a hazai politikai és jogi kultúrában nyilvánvalóan jelen lévő, az utóbbi évtizedek egyik legtöbbet tárgyalt jellemzője. Elég itt talán Sajó András tanulmányára<sup>4</sup> utalni, amelynek ez a jelenség és az abból is következő „hipokrita parazitizmus” meghatározó gondolata. A téma a kötet több tanulmányában is megjelenik. Megjelenik ez a piac viszonylagos elutasítottságában, amire több szerző is utal, és megjelenik az állami szerepvállalás fokozott mértékű elvárásában is.

<sup>2</sup> Érdemes megjegyezni, hogy e tekintetben az ún. inkvizitórius tárgyalásvezetés sokkal eredményesebbnek tűnik (alkalmasabb a tanú valós emlékeinek előhívására), mint az angolszász jogot jellemző „*adversarial*” eljárás.

<sup>3</sup> A hazai kutatások viszonylagosan nagy száma és magas színvonala ellenére, Magyarországon a feltételes mód teljesen indokolt. Lásd erről a kötetben Pinczés-Pressing Zsuzsanna és Fülöp Márta tanulmányát (75–137. o.), valamint VÁRINÉ SZILÁGYI Iboyla: *A jogtudatról – alulnézetben: A tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége* (Budapest: L'Harmattan 2010).

<sup>4</sup> SAJÓ András: „Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése” *Közgazdasági Szemle* 2008. 690–711.

Így például Hadarics Márton (365–388. o.) kimutatja, hogy a nyugati demokráciákhoz viszonyítva a társadalmi egyenlőtlenség (a piaci viszonyok elkerülhetetlen velejárója) mértéke kifejezetten negatívan hat ki a legitimitációra, miközben a jóléti szolgáltatások mértéke döntően erősíti a kormányzat és általában a rendszer iránti bizalmat. Végső következtetése szerint: „a kelet-európai országok lakói a nyugat-európaiakhoz képest fontosabbnak tartják a gazdasági és fizikai biztonsággal kapcsolatos *túlélési értékek* teljesülését, és kisebb jelentőséget tulajdonítanak az [...] úgynevezett *önkifejezési értékeknek*.” (380. o.; kiemelés az eredetiben)

2. Megjelenik több helyütt a *pesszimizmus* is mint tipikus magyar, vagy közép-kelet-európai életérzés. Ez azonban a legtöbbször ennél mélyebb elemzés keretében, az igazságtalanság-érzet kapcsán. Ez a problematika sem új keletű. Ennek igazolására érdemes kicsit hosszabban idézni Berkics Mihály (338. o.) összefoglalását:

„a vizsgált mintegy tucatnyi ország közül a magyarok a 3. legmagasabb értékű egyetértést mutatták azzal az állítással, hogy »társadalmi igazságosság nem létezik«. Ugyanezen adatokat elemezve Csepeli és munkatársai [...] irigységet, a sikerrel szembeni gyanakvást, a piacgazdaság fokozódó elutasítását, rendszerkritikát, valamint általános kiábrándulást mutató eredményeket kaptak.

A Magyar Gallup Intézet (1998) 1993-as és 1998-as felmérésében a válaszadóknak mindkét alkalommal nagyobb aránya tulajdonította a sikert a tisztességtelenségnek és kapcsolatoknak, mint a tehetségnek és a kemény munkának. [...] [a válaszadók] élesen elkülönítették, hogy mik a siker feltételei a mai magyar társadalomban, s egy ideális társadalomban.”

A mély igazságtalanság-érzet okai kapcsán inkább csak hipotéziseket fogalmaznak meg a kutatók. Többben, például Hunyady, aki egyébként kontraszelekciós élményről beszél (286. o.), is utal arra, hogy bár hosszabb távú pszichés folyamatok, illetve kulturális összetevők is bizonyára vannak az okok között, a rendszerváltás objektív tapasztalata is meghatározó lehet.<sup>5</sup>

Az igazságtalanság-érzet azután közvetlen okozati összefüggésben áll a rendszerigazolás hiányával. Ez a viszonylag új tudományos konstrukció, amely viszont a legitimitáshoz kapcsolódik szorosan, arra kérdez rá, hogy miért fogadják el a társadalom alján élők helyzetüket, vagy legalábbis miért tekintik összességében igazságosnak azokat a társadalmi mechanizmusokat és normákat, amelyek között ők alulra szorultak? Nyilvánvaló érzelmi feszültséghez vezet annak értelmezése, hogy a világ igazságosan működik, de én – aki magamat mégiscsak értékes embernek tartom – mégis az alján vagyok. E problémának a tematizálása a rendszerigazolás, ahogyan azzal több tanulmány is foglalkozik.<sup>6</sup> A problémának elvileg feloldása

<sup>5</sup> Ti., hogy abban nem a teljesítmény volt a meghatározó. Hozzátehetnénk, hogy miközben napjainkban a vagyonok jelentős átrendezése zajlik, az újonnan meggazdagodók esetében is hasonló élménye lehet a társadalomnak.

<sup>6</sup> A rendszerigazolás tematizálását a hivatkozások általában J. T. Jost nevéhez kötik. Magyarul J. T. Jost: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás szociálpszichológiája* (Budapest: Osiris 2003).

lehet, s a kognitív disszonancia elméletét ismerők ezt a megoldást valószínűsítik, hogy a világ igazságtalan és én érdemtelenül vagyok, ahol vagyok. Egy másik lehetőség, ha a világ alapvető igazságossága mellett én, valamilyen más okból – akár tehetek arról, akár nem – kerültem alacsonyabb státusba. A rendszerszintű kérdés persze az, hogy mi váltja ki a tömeges szintű rendszerigazoló attitűdöt, milyen pszichés tényezők készítetik az érintetteket a rendszer elfogadására. Ezzel kapcsolatban több elmélet is megfogalmazható. Egy igen valószínű magyarázat arra a pszichés igényre utal, hogy a világot, amelyben élünk kiszámítható és érthető helynek kívánjuk látni, nem pedig egy teljességgel kaotikus és igazságtalan szférának.

Mindenestre, a nyugati társadalmakat a rendszerigazolás viszonylag magas foka jellemzi, míg a poszt szocialista országokat ennek éppen az ellenkezője. Itt tehát ez a jelenség vár megválaszolásra. Erre számos tanulmány is törekszik. Hunyady (281–335. o.) például a demokráciafelfogás bonyolult, a változókat (és azok változását) több dimenzióba szervező grandiózus kísérlete az empiriára is építve egy olyan átfogó elméleti konstrukciót kíván létrehozni, amely magyarázhatja a demokráciakritériumok és a társadalom releváns szociál-pszichológiai jellemzői közötti összefüggéseket. Hadarics (365–388. o.) a bizalom kérdésével kapcsolja össze a rendszerigazolást. Még direkter állítja a kérdést tanulmánya fókuszába Berkics (337–363. o.). Dolgozatának hozzáadott értéke – talán nemzetközi szinten is –, hogy a rendszer elutasítói között elméletileg különbséget tesz két csoport, az általa cinikusoknak nevezett csoport (talán a 'belefásultak' talán jobb lenne) és azon elégedetlenek között, akik hajlandóan mutatkoznak arra, hogy tegyenek az igazságtalanságok csökkentéséért. E csoportokat klaszteranalízis segítségével Berkics azonosítja is. Azt találja – igaz a minden esetben, de Magyarországon, ebben a témában különösen kérdéses őszinteségű – kérdőívi válaszok alapján, hogy a rendszert elutasítók nagyobb hányada, a teljes népességnek is mintegy harmada, ebbe az aktív csoportba tartozott a legutóbbi 2013-as kutatás adatai szerint. Igaz ugyanakkor, hogy ez az arány a korábbi (2006-os és 2011-es) adatokhoz képest jelentősen csökkent (40%-ról 32%-ra), miközben a „nincs mit tenni” attitűd aránya 18%-ról 24%-ra nőtt.

Érdekes utalni arra a könyv több fejezetében, és egyébként számos más kutatásban is megjelenő adatra, hogy a bizalom mértéke rendkívül jelentős mértékben a válaszadó pártállásától függ.<sup>7</sup> Ez jórészt érthető, ha a politika által nyilvánvalóan uralt, vagy befolyásolt intézményekről van szó (parlament, kormány), ám ez kiterjed az ügyészségre, a bíróságokra és általában a jogrendszerre is. Az adott párt híve akkor elégedettebb és akkor bízik jobban valamennyi szervezetben, ha az általa preferált párt van hatalmon, és *vice versa*.<sup>8</sup>

<sup>7</sup> A TÁRKI több kutatása is erről számol be, és erre jut Boda Zsolt kutatócsoportja is. Lásd BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* (Budapest: Argumentum – MTA TK Politikatudományi Intézet 2016). Az itt bemutatott kötetben pedig erre történik utalás pl. Krekó (184. o.) és Pósch elemzésében (167, 172. o.). Utóbbi az igazságszolgáltatásba vetett bizalom legerősebb magyarázó tényezőjeként épp a pártszimpátia irányát jelölte meg.

<sup>8</sup> Ez akkor is problémát vet fel, ha a „hamis tudat” esetével állunk szemben és akkor is, ha objektív észleléssel; csak persze más-más jellegű problémát.

3. A talán legfontosabb jellemző, hogy a joggal kapcsolatos *attitűdök, értékek rendkívül ellentmondásosak, ambivalensek és inkonzisztensek*. Nézzünk erre néhány példát! Berkics (141–159. o.) bemutatja, hogy azzal a két állítással, hogy „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek minden embernek egyenlően kijárnak” és a kérdőív egy másik pontján feltett azon állítással, hogy „Jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti” a válaszadók 75%-a egyetértett. Tudniillik mindkettővel. Egyszerre. Ugyanez az arány a diplomások körében valamivel alacsonyabb: 63%, de – és ez az igazán elgondolkodtató – a jogász almintában is a válaszadók több mint fele (55%!) értett egyet mindkét, egymásnak logikailag nyilvánvalóan ellentmondó állítással.

Egy ennél általánosabb szinten majd valamennyi elemzés beszámol arról, hogy a várt értéknyalábok nem mutathatók ki. Ez az ún. faktorelemzés segítségével észlelhető. Ennek során a nagyszámú joggal kapcsolatos vélekedésre, értékekre vonatkozó kérdésre adott válaszok közötti statisztikai összefüggést keressük. A faktorok a mélyebb értéknyalábokat jelölik ki. Azzal lehetne ezt magyarázni, hogy számos kérdésre adott választ előre meg lehet jósolni, ha tudjuk, hogy a válaszadó konzervatív, liberális érzelmű, a szolidaritást preferáló szociális érzelmű személy. Csak az elemzésben ez fordítva működik: ismerjük a válaszokat és keressük azt a mélyebb, általánosabb értékrendet, világnézetet, ami e válaszokat motiválja. Nos: számos dolgozat fontos következtetése, hogy nincs ilyen eredmény. Egyszerűen nem határozhatók meg viszonylag konzisztens értékrendek. Ha mégis sikerül valamiféle mélyebb értékrendeket, attitűdöket megállapítani, akkor azok, fogalmazzunk így, meglepően viselkednek. Hunyady (281–335. o.) a rendszerigazolás és rendszerkritika vizsgálata során hét attitűdöt különböztetett meg, amelyek közül az utolsó kettő az optimizmus és a pesszimizmus. Azt várnánk, hogy ezek egymás ellentéteiként viselkednek (valaki vagy optimista, vagy pesszimista), de ez nem így van. Noha érzékelhető egyfajta ellentét, amit a korrelációs együttható iránya jelez, de számos más attitűd közötti korrelációs együttható értéke magasabb. Hasonló ellentmondást mutat be Kerek Péter (412–434. o.), aki a jogrendszerrel kapcsolatos attitűdöket vizsgálta nagyszámú kérdéssel, amelyekből meggyőző módon három faktort képzett. Ezek közül a legnagyobb magyarázó erejűnek a „kurucos államellenesség” elnevezést adta. Ennek lényege, hogy az államot kijátszani nemcsak lehet, hanem szükséges is, sőt bizonyos értelemben még erény is. A második a „jogállam-támogatás”, amelyet elnevezése is jól leír; lényege általában a jog és a konkrét szabályok tisztelete és követése. Ismét azt várnánk, hogy a két attitűd az egyén szintjén kizárja egymást, de nincs így. A meglévő korrelációs együttható bár nyilvánvalóan negatív, de gyenge. Vagyis az egyik értékrend, amely elvileg kizárná a másik értékrend követését, a gyakorlatban az egyéneknél együtt van jelen.

Mit jelent mindez? A joggal kapcsolatos értékek, attitűdök meglehetősen ambivalensek, inkonzisztensek. Nem arról van szó, hogy a társadalom egyes csoportjai másként viszonyulnak a joghoz, mint más csoportok. Ez a modern társadalmakban természetes. Itt arról van szó, hogy ugyanaz a személy – egyfajta tudathasadásos állapotban, ami azonban semmiféle „betegség tudattal” nem jár, már csak azért sem, mert majd mindenki ettől szenved – vall gyökeresen ellentétes nézeteket:

egyszerre tekint a jogra kötelező erejű autoritásként és megkerülendő, kijátszandó tényezőként.<sup>9</sup> Roger Cotterrell<sup>10</sup> azon az alapon támadta a jogi kultúra fogalmát, hogy nem létezik egy ország által vallott értékrendszer- és attitűdegyüttes, mindig vannak jelentős csoportok, amelyek ezt vagy azt a nézetet nem osztják. Nos, úgy tűnik, hogy Magyarországon nemcsak az egyes társadalmi csoportok által vallott nézetek nem állnak össze egyetlen kulturális mintázattá, hanem az egyes egyén jogtadata sem.

Talán e három kérdés rövid felvillantása is meggyőzi az olvasót arról, hogy a kötet tartalma feltétlenül érdeklődésre tarthat számot nemcsak a jog, hanem a társadalom iránt érdeklődők részéről is.

A kötetet valamelyest szakmailag értékelve ugyanakkor néhány kritikai állítás is megfogalmazható. Mindenekelőtt azt vethetjük fel, bár ez csak a jogász szempontjából kifogásolható, hogy a cím félrevezető. A könyvben szereplő tanulmányok jelentős, talán túlnyomó része éppen úgy szerepelhetne egy „a politika szociálpszichológiája” kötetben is. Persze a legtöbb tanulmány esetében védhető az az állítás, hogy az jogi kérdést vizsgál, például a hajléktalankérdés a jogi szabályozás átalakításából indul ki (191–219. o.), akárcsak az alkotmányos értékeket vizsgáló tanulmány az alaptörvény megalkotásából (177–189. o.). Azonban jól érzékelhetően itt legalább annyira a demokráciához, mint a jogállamisághoz, éppúgy a politikához, mint a joghoz való viszonyt firtatják a kutatók. A jog gyakran csak egy apropó, és olykor már ilyenként is alig jelenik meg (221–257; 281–335; 389–415. o.). Ez a jellemző abból is jól látszik, hogy a bevezető részekben a jog szociálpszichológiája kérdéseit és eredményeit elméleti-összegző jelleggel bemutató fejezetekben felbukkanó témák jelentős része nem jelenik meg az empirikus elemzések között, míg számos olyan kutatási tematika bukkan fel az empirikus tanulmányok körében, amelyet az áttekintő munkák nem is igen említenek. Igaz ugyanakkor, hogy a jog és politika pszichológiai aspektusai érintkeznek, sőt nyilvánvalóan egybe is vágnak tematikusan, például az alkotmányjog területén, vagy funkcionálisan a jogalkotási folyamatot illetően.

Szintén kritikaként, vagy inkább hiányérzetként fogalmazódik meg, hogy – miközben a hazai politikai és jogi kultúra számos aspektusa kerül tárgyalásra – a legkritikábban kapunk adatokat az összehasonlításhoz. Így fennmarad a bizonytalanság, például az említett érték-inkonzisztencia kapcsán, hogy az vajon tényleg annyira „extrém”, vagy a megdöbbenés a szakmabeli értelmiségé, és esetleg ez általában a társadalom „gondolkodásának” jellegzetessége. Dramatizáltabban meg-

<sup>9</sup> Tegyük hozzá, ez már a hetvenes évek szakirodalmában jól ismert jelenség volt. „A törvény helyes és tartasság is be mindenkivel, kivéve engem.” SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról* (Budapest: MTA ÁJTI 1977) 40; valamint KULCSÁR Kálmán: „A politika és a jogalkotás Kelet-Közép-Európában. Megjegyzések a modernizáció és a jog kapcsolatához” in KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom* (Budapest: Magvető 1986) 213–254. Az 1990 előtti, a témába vágó kutatásokról kitűnő összefoglalót ad FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4. 5–40.

<sup>10</sup> ROGER COTTERRELL: „The Concept of Legal Culture” in ROGER COTTERRELL (szerk.): *Law, culture and society: Legal ideas in the mirror of social theory* (Farnham: Ashgate 2013) 81–96.

fogalmazva: Vajon indokolt-e a feljajdulás, hogy „ilyenek vagyunk mi magyarok, ilyen anómiás, szétesett, értéke vesztett társadalom” (ahol a „magyarok” behelyettesíthető más környező országgal, esetleg a szücsjenői régióra való általános utalással); avagy esetleg más, ún. nyugati társadalmak is hasonló jellemzőket mutatnának? Erre a kérdésre azonban nem kapunk választ, mivel a legritkábban találkozunk összehasonlító adatokkal. Talán nagyobb mértékben lehetett volna külföldi kutatások adatfelvételeit kifejezetten megismételni, hogy összehasonlító adatokat nyerjünk. Ehhez Hunyady György óriási nemzetközi kitekintése, és gyaníthatóan meglévő kapcsolatrendszere kiinduló alapot is szolgáltathatott volna. Sajnos azonban Ő sem használja a nemzetközi összehasonlítás lehetőségét, és amikor a szerzők (például 417–434. o.) nemzetközileg alkalmazott, sztenderd kérdéssorokkal dolgoznak, ezt is a megbízhatóság (*validity, reliability*) és nem az összehasonlíthatóság érdekében teszik.<sup>11</sup> Ez fájdalmas hiányérzetet hagy az olvasóban, akkor is, ha sejti, s részben tudja is: ezen a területen meglehetősen nehéz összehasonlító adatokat találni.

Az erények között ugyanakkor ki kell emelni a rendkívül magas szakmai és módszertani színvonalat. A dolgozatok a társadalomtudományok nemzetközi sztenderdjeit követik, felépítésükben és érvelésmódjukban egyaránt. Az alkalmazott módszerek, a matematikai statisztikai apparátus kiterjedtsége, az alkalmazás professzionalizmusa, úgy vélem, olyan magas, hogy bátran állíthatjuk: ez a színvonal ezidáig ismeretlen volt az ilyen jellegű hazai kutatásokban, azokban bizonyosan, amelyek a jogtudomány oldaláról érkeztek.

A rendszerváltás utáni két évtizedben alig találkozhattunk a joggal a társadalomtudományok oldaláról foglalkozó, empirikus relevanciával is bíró szakirodalommal. Az utóbbi néhány évben azonban ez a kutatási irány rendkívüli mértékben megélné. Úgy tűnik, hogy ennek az új hullámnak az eddigi messze legfontosabb és legjelentősebb munkájáról van szó.<sup>12</sup>

*Gajdusчек György\**

<sup>11</sup> Egyetlen egyértelmű kivételként említhető Pösch tanulmánya (161–175. o.), amely esetben azonban nem teljesen érthető a nemzetközi kutatások alapján felállított hipotézisek relevanciája. Mindenestre ebben az esetben Pösch megállapítja, hogy „A [nemzetközi] szakirodalom nyomán felállított hipotézisek közül egyet sem sikerült igazolni” (173. o.).

<sup>12</sup> A kijelentés valódi súlyát, egyben hitelességét is az adja, hogy a recenzensnek ilyenkor sokak haragjával is számolnia kell, akiknek a munkáját csak a második legfontosabbnak értékeli.

\* Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8.

E-mail: gajdusчек.gyorgy@tk.mta.hu.